

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Πρόλογος	11
A. Η εποχή των κοσμολόγων	23
Η αρχή του κόσμου	25
Η δομή του κόσμου	33
B. Η εποχή των ανθρωπολόγων	45
Οι σοφιστές	45
Ο Σωκράτης	48
Ο Πλάτων	55
Ο Αριστοτέλης	76
Οι μικρότερες σωκρατικές σχολές	94
Γ. Η εποχή των σωτήρων	103
Ο Επίκουρος	103
Οι στωικοί φιλόσοφοι	110
Οι σκεπτικοί φιλόσοφοι	119
Οι νεοπλατωνικοί φιλόσοφοι	134

Δ. Η εποχή των μάγων	177
Η μουσική	190
Η ιατρική	198
Η τέχνη της μνήμης	206
Το τέλος της μαγικής εποχής	219
Ε. Η εποχή των ενδοσκοπών	223
Ο Τομάζο Καμπανέλα	228
Ο Φράνσις Μπέικον	243
Ο Ρενέ Ντεκάρτ	248
Ο Τζον Λοκ	267
Ο Τζορτζ Μπάρκλεϊ	276
Ο Ντέιβιντ Χιουμ	278
Ο Ιμάνουελ Καντ	291
Ο Γκέοργκ Βίλχελμ Χέγκελ	323
Ο Αρθούρος Σοπενχάουερ	346
Ο Φρειδερίκος Νίτσε	356
Οι υπαρξικοί φιλόσοφοι	369
Οι αναλυτικοί φιλόσοφοι	397
Εις επίμετρον	431
Πίνακας ονομάτων και όρων	441

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

 Το γιατί, από ποια διάθεση νοσταλγίας κινούμενος κάθισα να εξιστορήσω την πορεία της φιλοσοφίας και τις περιπέτειες των απολογητών της κατά το διάστημα των είκοσι έξι αιώνων, από τότε που εμφανίστηκαν στο στερέωμα του πολιτισμού ως σήμερα, το εξηγώ στο τέλος του βιβλίου αυτού. Ίσως, μάλιστα, δεν θα 'ταν κακή ιδέα οι αναγνώστες του ν' αρχίσουν το διάβασμά του από εκεί. Εν πάση περιπτώσει, θα ήθελα, πριν να ξεκινήσουμε την περιπλάνησή μας αυτή στο παρελθόν, να τονίσω ότι η φιλοσοφία, αν κατόρθωσε, στο μακρύ αυτό διάστημα της σταδιοδρομίας της, να κρατήσει το ενδιαφέρον των διανοούμενων, ήταν εξαιτίας κυρίως της αυτοτέλειάς της, της αυτάρκειάς της, ήταν επειδή τροφοδοτούσε την σκέψη των ανθρώπων με ιδέες που δεν μπορούσαν να τους τις προσφέρουν άλλες διανοητικές δραστηριότητες, όπως η επιστήμη, η θεολογία ή η τέχνη. Η φιλοσοφία δεν επέζησε μέσα στην ροή του χρόνου σαν ένα παράσιτο πάνω σε κάποια άλλη εκδήλωση του πνεύματος· ήταν πάντα ένας αυτόφωτος πλανήτης στο στερέωμα του πολιτισμού.

Τα πράγματα, τα γεγονότα και τα πλάσματα υπάρχουν και εκδηλώνονται στον κόσμο κατά έναν ορισμένο τρόπο, με τον οποίο πολλές φορές εξοικειωνόμαστε τόσο πολύ, ώστε να μην μπορούμε να τα φανταστούμε να υπάρχουν και να εκδηλώνονται αλλιώς. Αυτό,

βέβαια, δεν σημαίνει ότι η ύπαρξη και οι εκδηλώσεις των πλασμάτων είναι πράγματι όπως μας φαίνονται πως είναι.

Κύριο μέλημα ενός διανοούμενου, κατ' αντίθεσιν προς τους απροβλημάτιστους ανθρώπους, που ζουν στην μακαριότητα της συνήθειας των πραγμάτων, είναι ν' άρει τον πέπλο της φαινομενικότητας και, αποκαλύπτοντας την πραγματικότητα, να την αντιμετωπίσει ανάλογα προς τα ενδιαφέροντά του. Διανοούμενος, ασφαλώς, μπορεί να είναι ένας φιλόσοφος, ένας θεολόγος, ένας επιστήμων ή ένας καλλιτέχνης. Όλοι τους, καθένας με τον δικό του τρόπο, προσανατολίζουν την σκέψη τους εν σχέσει προς την πραγματικότητα και την χειρίζονται διαφορετικά.

Για τους θεολόγους, η πραγματικότητα δεν είναι το περιβάλλον μέσα στο οποίο διατρέχομε τον επίγειο βίο μας, αλλά κάτι πέραν αυτού· είναι ο παράδεισος ή η νιρβάνα, ας πούμε. Τίποτε από τον πραγματικό εκείνο κόσμο δεν μπορούμε, κατ' αυτούς, να το δούμε, να το ακούσουμε, να το αγγίξουμε ή να το αντιληφθούμε με κάποιαν από τις άλλες φυσικές αισθήσεις μας, όπως συμβαίνει με τα πράγματα, τα γεγονότα και τα πλάσματα της καθημερινής ζωής μας. Ο αληθινός εκείνος κόσμος υπάρχει μόνο και μόνο επειδή πιστεύουμε ότι υπάρχει, και η πίστη είναι μια διαδικασία έξω από τις πληροφορίες που μας παρέχουν οι φυσικές αισθήσεις μας. Ο Όσκαρ Ουάιλντ, με την οξυδέρκεια πνεύματος που τον χαρακτήριζε, έλεγε: «μπορώ να πιστέψω το καθετί υπό τον όρο ότι είναι εντελώς απίστευτο».

Η πίστη είναι μια λειτουργία της ψυχής μας που απάδει προς την βεβαιότητα της εμπειρίας μας. Θα ήταν αδόκιμο αν, παραδειγματος χάριν, την ώρα που βρισκόμουν στον δρόμο και μ' έδερνε η βροχή, εγώ έλεγα «πιστεύω ότι βρέχει»· όποιος θα με άκουγε να το λέω αυτό θα υπέθετε ή ότι δεν ξέρω τι σημαίνει το ρήμα «πιστεύω» ή ότι αστεύομαι.

Οι επιστήμονες, αντίθετα, στηρίζονται στις πληροφορίες των αισθήσεων, για να ορίσουν την πραγματικότητα, την οποία, βέβαια, δεν αναζητούν σε κάποιον υπερβατικό χώρο, όπου, πηγαινόντας κανείς μετά τον θάνατό του, θα διαπιστώσει ότι όντως υπάρχει. Η βασική επιδίωξη των επιστημόνων είναι να δείξουν τι πράγματι, πέρα από τ' απατηλά φαινόμενα, ισχύει στον κόσμο αυτόν μέσα στον οποίο ζούμε. Οι επιστήμονες αναγνωρίζουν, ασφαλώς, ότι οι πληροφορίες που μας δίνουν οι αισθήσεις για τα πράγματα και τα γεγονότα που παρατηρούμε μπορεί να είναι ψευδείς, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι θα πρέπει, στην προσπάθειά μας να βρούμε εκείνο που πράγματι συμβαίνει στον κόσμο, να τις απορρίψουμε συλλήβδην. Είναι αδύνατον να γνωρίσει κανείς τα πράγματα χωρίς να στηριχθεί στις παρατηρήσεις που κάνει με τις αισθήσεις του· πώς θα μπορούσαμε, λόγου χάριν, να μιλήσουμε για το φαινόμενο της διαστολής ενός μετάλλου χωρίς να επικαλεστούμε την αίσθηση της όρασής μας; Απλώς, οφείλει κάποιος να χρησιμοποιεί τις πληροφορίες που του παρέχουν οι αισθήσεις του με τέτοιο τρόπο, ώστε να περιορίσει τις ψευδαισθήσεις του. Ένας τέτοιος τρόπος, ορισμένως, που υποδεικνύουν οι επιστήμονες είναι να συνδυάζουμε τις πληροφορίες που μας παρέχουν οι αισθήσεις μας με νόμους, κανόνες ή αρχές που έχουμε ήδη διαμορφώσει με το μυαλό μας. Μπορεί, καθώς βλέπω δυο εξ ορισμού παράλληλες γραμμές του τρένου, να έχω την εντύπωση ότι ενώνονται, αλλά αρνούμαι να δεχθώ την πληροφορία αυτή της όρασής μου, επειδή αντιφάσκει προς την αρχή σύμφωνα με την οποία οι παράλληλες γραμμές ουδέποτε συναντώνται. Η μέθοδος του να εξαρτώμε την ορθή εξήγηση των φαινομένων από την συμφωνία τους προς αντίστοιχους νόμους δεν σημαίνει, βέβαια, ότι οι τελευταίοι αυτοί είναι ακατάλυτες αρχές. Οι επιστήμονες σήμερα, κατ' αντίθεσιν προς ό,τι πίστευαν άλλοτε, θεωρούν ότι οι νόμοι, εν ονόματι των οποίων μπορούν, με βάση όσα τους

πληροφορούν οι αισθήσεις των, ν' αποφανθούν για το τι πράγματι ισχύει, υπόκεινται σε διαρκή αναθεώρηση. Έτσι, οι νόμοι του Νεύτωνος, που αντικατέστησαν παλιότερους νόμους της πολεμαϊκής και της αριστοτελικής φυσικής, αντικαταστάθηκαν από άλλους νόμους του Αϊνστάιν· ουσιαστικά, η ιστορία των επιστημών είναι η ιστορία ανατροπών των νόμων που χρησιμοποιούν οι απολογητές των. Πάντοτε, όμως, ένας καινούριος νόμος, που εισάγεται σε αντικατάσταση κάποιου παλαιότερου, διατυπώνεται με την προοπτική να βοηθήσει τον επιστήμονα να φτάσει πιο κοντά και ακριβέστερα σε εκείνο που πράγματι ισχύει στον κόσμο.

Πριν να εμφανιστεί στον ορίζοντα του πολιτισμού η τάξη των επιστημών, τα ζητήματα, που αργότερα τους απασχόλησαν, αντιμετώπιστηκαν από τους φιλοσόφους· προβλήματα επιστημονικής υφής, όπως, παραδείγματος χάριν, το ζήτημα της καταγωγής του ανθρώπου ή το ερώτημα περί του πώς συμβαίνει όλα τα σώματα που μένουν ελεύθερα στον αέρα να πέφτουν πάνω στην γη και η ίδια η γη να μην πέφτει, αποτέλεσαν αντικείμενο ερεύνης των πρώτων φιλοσόφων. Τούτο, ωστόσο, δεν σημαίνει ότι το έργο της φιλοσοφίας συνίσταται στο να καθοριστεί εκείνο που πράγματι ισχύει στον κόσμο· προφανώς, αν συνέβαινε αυτό, οι φιλόσοφοι δεν θα είχαν λόγο ύπαρξης μετά την εμφάνιση των επιστημών στον στίβο του πολιτισμού. Το γεγονός, όμως, ότι στην μακρά διαδρομή τους δεν αφομοιώθηκαν από τους επιστήμονες υποδηλώνει ότι κάτι άλλο θα πρέπει να κάνουν αυτοί, που δεν καλύπτεται από την μελέτη των επιστημών.

Πράγματι, οι φιλόσοφοι, χωρίς ν' αμφισβητούν την ανάγκη της αναζήτησης της πραγματικότητας, στην αποκάλυψη της οποίας στοχεύουν επιμόνως οι επιστήμονες, στρέφουν το ενδιαφέρον τους στην ανακάλυψη των δυνατοτήτων υπό τις οποίες είναι ενδεχόμενο να υπάρξουν τα πράγματα και να εκδηλωθούν τα γεγονότα. Δεν τους

ενδιαφέρει τόσο να μάθουν τι ισχύει στην πραγματικότητα, όσο το τι θα μπορούσε να ισχύει. Ο κόσμος υπάρχει όπως υπάρχει. Το ερώτημα, για τους φιλοσόφους, είναι αν ο κόσμος, ανεξάρτητα από το πώς υπάρχει στην πραγματικότητα, θα μπορούσε να υπάρχει διαφορετικά, αν θα μπορούσαν τα πράγματα να μην υφίστανται όπως υφίστανται, τα γεγονότα να μην εκδηλώνονται όπως εκδηλώνονται, οι άνθρωποι να μην συμπεριφέρονται όπως συμπεριφέρονται. Έτσι, ενώ, παραδείγματος χάριν, στην πραγματικότητα τα κοράκια είναι μαύρα, οι φιλόσοφοι ισχυρίζονται ότι θα μπορούσαν, εντούτοις, να υπάρχουν και λευκά κοράκια. Αυτό, βέβαια, σε σχέση με ό,τι ισχύει στην πραγματικότητα, είναι αυθαίρετο. Συγχρόνως, όμως, αν το δει κανείς στην προοπτική του μέλλοντος, είναι κάτι που θα μπορούσε να ισχύσει, οπότε θα ήταν υποχρεωμένος και να το υιοθετήσει —τόσο υποχρεωμένος, μάλιστα, όσο είναι αναγκασμένος να δεχτεί τώρα ότι τα κοράκια είναι μαύρα. Συγκεκριμένα, το τι μπορεί να ισχύει είναι οτιδήποτε είναι λογικώς εφικτό· και λογικώς εφικτό είναι εκείνο που δεν αντιφάσκει προς τον εαυτόν του. Έτσι, οτιδήποτε δεν είναι αντιφατικό μπορεί, κι αν τώρα δεν ισχύει, να υπάρξει πράγματι κάποτε στο μέλλον. Μέχρι σήμερα δεν έχει αποδειχθεί, λόγου χάριν, η ύπαρξη ανθρώπινων όντων στο διάστημα, έξω από την γη, αλλά, επειδή πρόκειται για μια υπόθεση που δεν είναι αντιφατική ως προς τους όρους της, τίποτε δεν αποκλείει στο μέλλον ν' ανευρεθούν ανθρώπινες υπάρξεις και σε κάποιον άλλον πλανήτη. Ο Πωλ Βαλερύ είχε πει για τον καλλιτέχνη ότι «ζει στην οικειότητα της αυθαιρεσίας του και στην αναμονή της αναγκαιότητάς του». Ο ορισμός αυτός θα ταίριαζε ωραία στον φιλόσοφο —χωρίς τούτο, όμως, και να σημαίνει ότι το έργο του είναι το ίδιο μ' εκείνο του καλλιτέχνη.

Οι καλλιτέχνες δεν αποτυπώνουν στα έργα τους τα πράγματα και τα γεγονότα όπως υφίστανται πράγματι στην φυσική κατάστασή

τους, στην κανονική διάστασή τους. Ο στόχος τους δεν είναι να μας μεταφέρουν απλώς εκείνο με το οποίον μας τροφοδοτούν οι φυσικές αισθήσεις μας στην καθημερινή ζωή μας, αλλά, ανατρέποντας την οικειότητά μας προς τα πράγματα και τα γεγονότα, με την οποία μας έχει εφοδιάσει η συχνή, συνήθης, φυσική επαφή μαζί τους, επιδιώκουν να μας προσφέρουν άλλες, ανάλογα με την οξύτητα της ευαισθησίας των, δυνατότητες αυτών. Από την άποψη αυτή, οι καλλιτέχνες, ως ανατροπείς του οικείου και του συνήθους, που πράγματι υφίσταται, και ως αναζητητές εκείνου που θα μπορούσε ή θα έπρεπε να ισχύει, μοιάζουν με τους φιλοσόφους. Η ουσιαστική διαφορά τους εντοπίζεται στα μέσα που μεταχειρίζονται για να επιτύχουν τον στόχο τους.

Οι φιλόσοφοι, διατυπώνοντας τα επιχειρήματά τους και προβαίνοντας στις λογικές αναλύσεις των εννοιών, παράγουν ιδέες, μέσα από τις οποίες μπορεί να δει κανείς τον κόσμο, στον οποίον βέβαια περιλαμβάνεται κι ο εαυτός του, διαφορετικά από τον τρόπο που τον παρατηρεί στην καθημερινή ζωή του με τις φυσικές αισθήσεις του. Οι καλλιτέχνες, όμως, μας καλούν να δούμε τις δυνατότητες των πραγμάτων και των καταστάσεων που συνθέτουν την ζωή μας και, γενικότερα, τον κόσμο μέσα από ήχους, χρώματα, μαρμάρινες ή μετάλλινες μορφές, λέξεις ή κινήσεις του ανθρώπινου σώματος—ανάλογα με το είδος της τέχνης που ασκούν. Όταν κάποτε, τον περασμένο αιώνα, ο ζωγράφος Εντγκάρ Ντεγκά, που, παράλληλα προς την άσκηση της τέχνης του, συνήθιζε να γράφει στίχους, είπε στον ποιητή Στεφάν Μαλαρμέ: «η δουλειά σας είναι διαβολεμένη. Δεν καταφέρνω να κάνω εκείνο που θέλω. Κι όμως, είμαι γεμάτος ιδέες», ο Μαλαρμέ του απάντησε: «οι στίχοι, αγαπητέ μου Ντεγκά, δεν γίνονται με ιδέες. Γίνονται με λέξεις». Αυτά, κυρίως, για ορισμένους, που αφελώς διατείνονται ότι η ποίηση—και, γενικώς, η τέχνη— μπορεί να θεωρηθεί σαν είδος της φιλοσοφίας. Δεν υπάρχει

αμφιβολία ότι ορισμένοι σίχοι ποιητών είναι δυνατόν να εμπνεύσουν φιλοσόφους και να τους βοηθήσουν να εκφράσουν καλύτερα, πιο παραστατικά τις ιδέες των. Το ίδιο, όμως, μπορεί να κάνει κι ένα φύλλο δέντρου που το παρασύρει ο αέρας, η εικόνα των εργατών καθώς εργάζονται στο γιαπί, το πλοίο που φεύγει, μια γάτα, ένας τυφλός, το ρεύμα του ποταμού και χίλια δυο άλλα πράγματα. Όλα αυτά, ασφαλώς, μπορούν ν' αποτελέσουν για τους φιλοσόφους αφορμές, πηγές δημιουργίας, αλλά δεν είναι φιλοσοφικές ιδέες. Είναι ιδίον της δημιουργίας να ξεκινάει, πολλές φορές, από ετερόκλητα εν σχέσει προς τ' αποτελέσματά της κίνητρα. Και η φιλοσοφία, ως αναζήτηση και σύλληψη των δυνατοτήτων των πραγμάτων και των γεγονότων, είναι δημιουργία. Και, μάλιστα, μια μορφή δημιουργίας που δεν προβλέπεται να περατωθεί ποτέ, όσο θα υπάρχει ο άνθρωπος.

Οι άλλες εκδηλώσεις του πνεύματος —η θεολογία, η επιστήμη, η τέχνη—, όσο κι αν οι εκφραστές των διαφέρουν ως προς το αντικείμενο και τον τρόπο της έρευνάς των, έχουν όλες τους, ωστόσο, εξ ορισμού, ένα τέλος, έναν σκοπό, μια κατεύθυνση. Οι επιστήμονες με τις θεωρίες επιδιώκουν πάντοτε, διορθώνοντας τις πλάνες του παρελθόντος, ν' αποτυπώσουν, όσο τους επιτρέπεται κάθε φορά ακριβέστερα, εκείνο που πράγματι ισχύει και να έλθουν, έτσι, πιο κοντά στην αλήθεια. Οι καλλιτέχνες, επίσης, μπορεί να εντυφούν στην «οικειότητα της αυθαιρεσίας», αλλά δεν παύουν, ο καθένας τους ανάλογα με την τέχνη που ασκεί και με τον τρόπο που την ασκεί, να στοχεύουν τελικά στην ομορφιά. Οι θεολόγοι, εξάλλου, διακηρύσσουν την πίστη τους στην προοπτική ενός αψεγάδιαστου, απαλλαγμένου από κάθε μορφής αθλιότητα κόσμου, ο οποίος υπάρχει πέρα από τα όρια της επίγειας αυτής ζωής μας. Και στις τρεις αυτές τάξεις διανοουμένων —τους επιστήμονες, τους καλλιτέχνες και τους θεολόγους— η δράση τους υπαγορεύεται, ρυθμίζεται

και έλκεται από κάποιον απώτερο σκοπό —από το δέλεαρ, αντιστοίχως, της αλήθειας, της ομορφιάς και του τέλειου κόσμου. Ο στοχασμός των φιλοσόφων μονακά δεν κατευθύνεται από ανάλογες συντεταγμένες. Οι φιλόσοφοι με τις ιδέες των επιδιώκουν να μας εξηγήσουν πώς αλλιώς θα μπορούσαν να είναι τα πράγματα και τα γεγονότα, χωρίς μέσα από την ανατρεπτική αυτή νοοτροπία τους να θέλουν να ικανοποιήσουν κάτι παραπέρα, κάποιαν άλλη επιδίωξη. Δεν διατυπώνουν τις ιδέες των με κριτήριο την ομορφιά τους, με το κατά πόσον μας τέρπουν αισθητικά, ούτε τις υποστηρίζουν στην προοπτική της πραγματοποίησης του ονείρου για έναν τέλειο κόσμο και δεν τις προβάλλουν στον βαθμό που συνάδουν προς επιστημονικά ελεγμένες αποδείξεις —απεναντίας, ακόμη κι εκείνο που είναι αυτονόητο σκέφτονται μήπως θα μπορούσε να μην είναι έτσι. Αν, θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς, ο άνθρωπος κάποτε, στο απώτατο μέλλον, γινόταν ακριβές ομοίωμα του θεού, και, ζώντας σ' έναν τέλειο κόσμο, θα μπορούσε να ξέρει την αλήθεια όλων των πραγμάτων και ν' απολαμβάνει την ύψιστη ομορφιά τους, τότε, προφανώς, δεν θα είχε ανάγκη ούτε από την θρησκεία ούτε από την επιστήμη ούτε από την τέχνη, αφού εκείνα —τον παράδεισο, την αλήθεια και την ομορφιά—, που θα του υποσχόντουσαν να του προσφέρουν, αυτός θα τα κατείχε ήδη. Και στην ακραία, κορυφαία εκείνη στιγμή της ιστορικής διαδρομής του, όμως, ο άνθρωπος θα μπορούσε να συνεχίζει ν' ασκεί την φιλοσοφία. Γιατί και τότε ακόμη θα ήταν δυνατόν να διερωτηθεί μήπως εκείνος ο τέλειος, ο αληθινός και ο όμορφος κόσμος, μέσα στον οποίο θα ζούσε, θα μπορούσε να είναι διαφορετικός. Και στην προσπάθειά του ν' απαντήσει στο ερώτημα εκείνο, θα διατύπωνε νέες ιδέες, προκειμένου να εξηγήσει πώς αλλιώς θα μπορούσαν να είναι τα πράγματα και τα γεγονότα, ξαναμπαίνοντας, έτσι, στην διαδικασία του παιχνιδιού της φιλοσοφίας. Το γεγονός ότι οι ιδέες, από τις οποίες συντίθεται η φιλο-

σοφία, είναι παράθυρα ανοιχτά όχι απλώς προς την αλήθεια, την ομορφιά και την τελειότητα, αλλά γενικά προς το διαφορετικό και το ανοίκειο, είναι εκείνο που μπορεί να την συντηρεί αιώνια.

Ο πολὺς Γιόχαν Βόλφγκανγκ Γκαίτε κατά την νεότητά του ασχολήθηκε με την αλχημεία. Οι αλχημιστές, που στην εποχή της Αναγέννησης εξέφρασαν την πιο γόνιμη μορφή φιλοσοφίας, διαπνεόντουσαν από ένα όνειρο: να βρουν την φιλοσοφική λίθο, χάρις στην οποία οι άνθρωποι θα γινόντουσαν ευτυχισμένοι, αφού, χρησιμοποιώντας την ουσία αυτή, θα μπορούσαν να φτιάξουν αληθινό χρυσάφι και το φάρμακο της αιώνιας νεότητας. Ουδείς, βέβαια, μπόρεσε να πραγματοποιήσει το αλχημικό όνειρο κι ο Γκαίτε ήταν μεταξύ εκείνων που εγκατέλειψαν γρήγορα την αλχημεία, για να στρέψει το ενδιαφέρον του στην επιστημονική μελέτη του φυσικού κόσμου, χωρίς όμως ποτέ ν' αμφισβητήσει την αξία της. Ερωτηθείς για την αλχημεία κάποτε, σε προχωρημένη πλέον ηλικία, είπε πως επρόκειτο για μια διαδικασία της οποίας τον ευγενή στόχο ουδείς θα μπορούσε ν' αμφισβητήσει· απλώς, η μέθοδος που ακολουθούσε ήταν λαθεμένη. Κατά τρόπον ανάλογο, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι, αν η φιλοσοφία σήμερα, ύστερα από την μακρά διαδρομή της στην ιστορία, δίνει την αίσθηση της χρεοκοπίας —τόσο μάλιστα, ώστε ορισμένοι να επείγονται να συντάξουν την ληξιαρχική πράξη του θανάτου της—, τούτο δεν οφείλεται στην ιδιοσυγκρασία της, αλλά στην ανεπάρκεια των μεθόδων που οι απολογητές της μας κληροδότησαν. Συνεπώς, η μάχη για την επιβίωση της φιλοσοφίας δεν θα πρέπει να είναι μάχη για την ουσία της, αλλά μια μάχη για την ανεύρεση της σωστής μεθόδου της.